

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ներկա պրակում ամփոփված են այժմյան Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի (Բասարգեշարի) շրջանների աքձանագրությունները լիովին և Կարմիրի շրջանի մի քանի գյուղերի, որոնք հնում մտնում էին Վարդենիսի շրջանի մեջ և պատմականորեն էլ միշտ կապված են եղել նրա հետ:

Հնում այս բոլոր լճափնյա շրջանները միասին կոչվել են Գեղամա երեիր և բաժանված են եղել երկու գավառի՝ Գեղարֆունի, որը համապատասխանել է ներկա Կամոյի և Մարտունու շրջաններին և Սոդի, որի մեջ բացի 'Վարդենիսի ներկա շրջանից' մտնում էին Կարմիրի շրջանի լճափնյա մի քանի գյուղեր:

Միջին դարերում այս շրջաններն ունեցել են զանազան անուններ. Կամոյի շրջանը կոչվել է Մմակ գավառ, ապա Գավառ. վերջին կոչումը մինչև այժմ էլ դեռ կենդանի է ժողովրդի մոտ *Քյավառ* ձևով:

Մարտունու շրջանն իր ամենամեծ ավանի անունով կոչվել է Կոթի գավառ, ապա նաև այժմյան շրջկենտրոնի հին անունով Կզնուտ գավառ:

Վերջին յարերում բոլոր այս շրջանները կոչվել են Գեղարֆունի—Գեղարֆունի—Գեղտրֆունի: Այս անվան ծագումը շատ հին է. դեռևս ուրարտական պետականությունից առաջ Կամոյի շրջանում ապրում էր Գեղ անունով մի ցեղախումբ, որին նվաճած ուրարտացիներն իրենց աքձանագրությունների մեջ այդ երկրամասը անվանում են Վելիֆուսի և Գելակունի ձևերով, որոնք իրենց լեզվական առանձնահատկությամբ նույն իմաստն ունեն և նշանակում է Գելերի երկիր, հենց այդ Գելակունի երկրանունն էլ ձևափոխվել է Գեղարֆունի—Գեղարֆունի ձևերի:

Պատմական Հայաստանի վարչական հին բաժանմամբ լճափնյա այս երկրամասը մտնում էր Սյունիք նահանգի մեջ և կազմում նրա երկու գավառը՝ Գեղարֆունի և Սոդի. երկրամասի տերն էր Սյունյաց նախարարական տան մի հյուղը:

Բագրատունյաց թագավորության օրոք Գեղարֆունին միացված էր Անիի թագավորությանը. տեղական իշխանական տունը արֆունիի հետ կապված էր խնամիական կապերով և հեղինակավոր դիրք ուներ: Մեծամեծ հարտաբապետական հուշարձաններ շինվեցին, երբեմն նույնիսկ արքայական տան օժանդակությամբ (Վանեվանի վանքը): Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս շրջանում, Գեղարֆունիի իշխանական նստոցը Կոթ լավանն էր (այժմ ներքին 'Իեաաշեն'), ուր միանում էին Արարատյան դաշտից եկող երկու հանապարհները և որտեղ կանգնած է IX դարի վերջին շինված Կոթա սբ. Աստվածածին նշանավոր վանքը:

Զաֆարյանների շրջանում, երբ Սյունիքի հին իշխանական տունն արդեն վերացել էր, ամբողջ Սյունիքին տեղի դարձան նոր բարձրացած Օրբելյան և Պոռոյան տոհմերը: Այդ ժամանակներում Գեղարֆունի մի մասին՝ Սարտունու շրջանին, տիրում էին Օրբելյանները, իսկ Մմակ գավառը (Կամոյի շրջան) Զաֆարյան իվսունեն պահում էր իր ձեռքում և կառավարում իր պաշտոնյաների միջոցով, որոնք նստում էին Նորատուս գյուղում:

Ինչ վերաբերում է Սողիին (Վարդենիսի շրջան), ապա նրա թե սահմանները և թե իշխանական տան պատկերն այնքան էլ պարզ չէ: Հնագույն շրջաններում Սողից արևելք գտնվող Վայկունի գավառն արդեն XIII դարում միացած էր Սողիին, և Ստեփանոս Օրբելյանը Սողի գավառի գյուղերի իր ցանկում մտցրել է նաև այդ գավառի գյուղերն իշխանական նստոց Մարավանի հետ միասին: 881 թ. Մեծ Մագրա գյուղում կանգնեցրած խաչքարի թիկունքին գրած արձանագրության մեջ Գրիգոր Ատրնեսեհյանն իրեն անվանում է Սյունյաց և Աղվանից իշխան: Աղվանի անունն այստեղ վերաբերում է անշուշտ Արցախին, որի հիմնական իշխանական տոհմի, Վախթանգյանների բուն և հին նստոցը եղել է Մարավանը և միշտ էլ մնացել է այդպիսին մինչև վերջին դարերը: (Ի միջի այլոց այդ հին իշխանական տան ավերակների վրա 1658 թ. շինվել է մի հռոմեական գլխատուն, դարսդամ, չորս միակուսու սյուների վրա պսակվող փայտածածկ գմբեթավոր տանիքով):

XIII դարի վերջերին Սողի-Վարդենիսի Դաշենդ գյուղում կառուցված եկեղեցու արձանագրության մեջ որպես երկրի տերեր են հիշատակված նույն Վախթանգյան-Դովյան իշխանները՝ Հասան ու Մամֆան, Գրիգոր և Ասփա:

Վերջին դարերում լիափնյա այս շրջանները, պարսից տիրապետության օրոք, կառավարել են հայ մելիքները, որոնցից առավել նշանավոր էր մելիք Շահնազարյանների տոհմը, նստոց ունենալով մեծ Մագրա գյուղը, ապա՝ Պոլիկյանների տոհմը, որը տիրում էր ներկա Սարտունու շրջանի մեծ մասին, նստոց ունենալով Փառականի կամ Փառակունիս գյուղը, որը հետագայում կոչվել է վերին Քյուլաղոան (այժմ անբնակ է), Մելիք Մանուշարյանների տոհմը, որի նստոցն էր այժմյան Սարուխան գյուղը (անցյալում Դալի Դարդաշ), Ագարյանների տոհմը, Գանձակ գյուղն ունենալով նստոց (հետագայում կոչվում էր Քյոսա Մահմատ), Նորադուզ գյուղը և Մելիք Միրզայենց տոհմը՝ Կամոյի շրջանի Կարմիր (նախկինում Դուլալի) գյուղն ունենալով նստոց:

Սևանի ավազանի այս երկրամասը երկրագործության և անասնապահության համար նպաստավոր պայմանների շնորհիվ՝ հնուց ի վեր խիտ բնակեցված է եղել: Այդ են վկայում նախառարտական շրջանից մնացած անթիվ դամբարաններն ու բնակատեղիները՝ բերդ-շեները: Հենց այդ երկվույթն էր պատհառը, որ ուրարտացիները բազմաթիվ արշավանքներ էին գործում այս ուղղությամբ, մինչև որ նվաճեցին այդ ամբողջ երկրամասը և թողեցին այնտեղ իրենց նվաճումները հավերժացնող սեպագիր արձանագրությունները (Լիաշենում՝ նախկին Օրդափու, Նոր Բայազետում՝ նախկին Գավառ, Աղամխանում, Մովինարում՝ նախկին Քյուլաղոան, Մովակում՝ նախկին Զաղալու):

Նախառարական կալվածների, վարչական բաժանումների և գյուղերի սահմանների որոշման համար հայոց Արտաշես քաղաքի (II դ. մ. թ. ա.) արամեերեն արձանագրությամբ հաստատած սահմանափակներից մինչև այժմ գտնված վեցից 5-ը հայտնաբերվել են Գեղարֆունիում (Կարմիր գյուղում, Վերին Դարանլուխում, Լինֆում՝ անցյալում Գյուլ, Մակխուրում և Աստղածուրում, նախկինում՝ Ալիդրորի գյուղում):

Միջին դարերում ևս լճավեճա այս շրջանները տնտեսական, քաղաքական մշակութային կարևոր նշանակություն են ունեցել երկրի համար. բավական է հիշատակել, որ ըստ Ստ. Օրբելյանի ոչ լրիվ ցուցակների, Գեղարփունի գավառն ունեցել է 47 գյուղ. իսկ Սոթից գավառը՝ 75 գյուղ:

Այս երկրամասում Սևանի, Մաֆեճյաց, Հայրավանքի և այլ վանքեր կատարել են մշակութային կարևոր դեր:

Լճավեճա այս շրջանների ծաղկման համար կարևոր նշանակություն է ունեցել և այն, որ նրա վրայով են անցել Արարատյան դաշտավայրը Արցախին և Կուրի ստորին հոսանքի շրջապատում եղած տնտեսական ու մշակութային կենտրոններին միացնող ֆարավանային հանապարհները: Այսպես, մի ճանապարհը Դվինից սկսվելով՝ Արփա գետի եզերքով մտել է Վայոց ձոր, այնուհետև թեփվելով դեպի հյուսիս՝ Սելիմի լեռնանցքով, ուր դեռ կանգուն է հիանալի ֆարավանատունը՝ հասել է Գեղարփունի իշխանանիստ Կոթավանը: Երկրորդ ուղին սկսվելով Արարատյան դաշտից՝ Կոտայքի վրայով հասել է Սևանա լիճը՝ ապա նրա հարավային ափերով հասել նույնպես Կոթավան, այնուհետև միացյալ այդ ճանապարհը հասել է Սոդա-Վարդենիս, ուր ճյուղավորվելով երեք ուղու՝ մտել է Արցախ և Կուրի հովիտը: Դրանցից մեկը Վարդենիսի Դաշխենդ գյուղի վրայով մտել է Վայկունիք-Ծար գավառ (այժմյան Քյալքաջարի շրջանը) և իշխանանիստ Ծար ավանի վրայով իջել Թարթառ գետի ափը՝ Ծարավանքի մոտ (Խոտիսու առողջարանից 3 կիլոմետր ներքև): Մյուս ուղին ներկա Զոդ գյուղի վրայով անցնելով դեպի արևելք՝ համանուն լեռնանցքով իջել է նույնպես Թարթառ գետի ափը, նախորդից մոտ 15 կիլոմետր ներքև, ապա միանալով առաջինին, Ղարաբաղի վրայով հասել է Կուրի ավազանը և Պարտավ քաղաքը: Երրորդ գիծը Վարդենիսից լճափով հասել է ներկա Կրասնոսելսկ գյուղը և Բաշխենդ գյուղի վրայով իջել Փառիսոս ավանը՝ Շամբուր գետի վերին հոսանքում և Գետաբեկի վրայով հասել Կուրի ավազանը:

Գեղարփունին ծայրից-ծայր հատող այդ ճանապարհների վրա մինչև այժմ էլ մնում են մի շարք հին հուշարձաններ, որոնք կապված են հենց ճանապարհների հետ: Այսպես, Վայոց ձորից եկող ճանապարհի վրա, Սելիմի լեռնանցքի կատարին մնում են XIV դարի սկզբներում շինված հույակապ ֆարավանատունը, իսկ ուղու վտանգավոր հատվածների եզերքին՝ ուղեցույց հանդիսացող ցից ֆարերը: Սևանից դեպի Կամո ընթացող հատվածի վրա, Աղկալա-Հայրավանք գյուղերի մոտ տարածված են «Ազատ քաղաքի» ավերակները, ուր կան մեծամեծ շինությունների, հավանաբար նաև կարավանատան ավերակներ, որոնց եզրին, լճափին մոտ՝ միջնադարյան ամուր և բարձրաբերձ պարիսպներով ու բուրգերով մի բերդ, իսկ ճանապարհի եզրին կանգնած է խաչքար-ճանապարհախաչը՝ 1274 թ. արձանագրությամբ (№ 474): Ակադ. Մանանդյանը այս վայրը համարում է Դվին-Պարտավ տանող ճանապարհի Բերդկունք կայանը¹: Վայոց ձորից և Սևանի ափերից եկող զույգ ճանապարհների հանգույց Կոթ ավանում 1956 թ. մեզ հաջողվեց հայտնաբերել մի արձանագրություն, որի բովանդակությունից հետևում է, որ այդ ուղու պահպանությունը պետական գործ է համարվել: Արձանագրությունը գրված է որմնախաչի վրա և ազուցված է եղել ֆարավանատան պատի մեջ, բայց այժմ ընկած է ս. Աստվածածին եկեղեցու պատի տակ: Արձանագրության մեջ ասված է, որ Դագիկ Ա թագավորի օրոք կառուցվել են երկու փրնդուկներ-պանդուկներ (№ 1017):

¹ 2. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936, էջ 185—186,

Հոդի լեռնանցքի տակ, մի հարթության վրա, մնում են պատերը մի փափաքանաժան, որն ըստ շինարարական տեխնիկայի կարող է VII դարի կառուցում համարվել: Կրասնոսելսկ-Փառիսոս հատվածի վրա, Բաշխենդ գյուղի սահմանում, համփի եգրին կանգնած է մի մեծ խաչքար-հանապարհախաչ՝ առանց արձանագրության:

Սևանի ավազանում պահպանված կանգուն և կիսավեր նարտարապետական հուշարձանները խիստ մեծ թիվ են կազմում և թվագրվում են սկսած VII դարից մինչև XX դարը, իսկ մանր հուշարձանների՝ խաչքարերի և տապանաքարերի առատությամբ՝ մրցակից չունեն: Այդ մանր հուշարձաններն իրենց արձանագրություններով և զարդաքանդակներով մեծ արժեք ունեն նաև ֆանդակագործական արվեստի, ֆանդակող վարպետների անունների հայտնաբերման և ազգագրության ու կենցաղային երևույթների ուսումնասիրության համար:

Միջնադարյան հուշարձանների առատությամբ էլ, բնականաբար, բացառվում է արձանագրությունների շատությունը: Ներկա պահում հիշատակված շրջաններից հավաքված և ամփոփված են 1547 արձանագրություն, որոնցից նախկինում միայն 248-ն են եղել հրատարակված:

Պահվում տեղ չեն գտել Սևանի կղզու հուշարձանների վրա եղած արձանագրությունները, նախ, որ տեղում այժմ շատ փչ են պահպանվել. ապա՝ պրակը ծավալուն է ստացվել. դրանք կգետնվեն հաջորդ պահում:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ր

1. Շանխարունեանց—Յով. եպս., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ էջմիածնի և հինդ դաւառացն Արարատայ, հատոր երկրորդ, 1842 թ., էջմիածին:
2. Զալալեանց—Սարգիս արքեպիսկոպոս. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., 1858, Տիֆլիս:
3. Ալիշան—Ղեկեղ, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, 1893, Վենետիկ:
4. Սմբատեանց—Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, տեղեկադիր Գեղարքունի Մովսէսարդ դաւառի, 1895 էջմիածին:
5. Լալայան—Նովանց, Ազգագրական հանդես, XVIII, XIX.

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ն Ր

— Գծիկով նշանակված են բնագրի մեջ (գծագրության) համապատասխան քանակի շարված գրերը:

... Կետերով նշանակված են բնագրի մեջ (գծագրության) շարված գրերն անկախ քանակից:

[] Փակագծով նշանակված են շարված գրերի վերականգնումները (վերածնության մեջ):

[] Փակագծով նշանակված են գրչի բաց թողած կամ առանց պատվի նշանի գրած սղումները (վերածնության մեջ):

[] Փակագծով նշանակված են բնագրի մեջ դրված ավելորդ գրերը (վերածնության մեջ):

/ Գծիկով նշանակված են բնագրի տողերի սահմանները (վերածնության մեջ):

Լուսանկարների տակ դրված երկու թվանշաններից առաջինը՝ ձախ անկյանը, լուսանկարի հերթական համարն է, որը և դրված է նաև բնագրում, յուրաքանչյուր արձանագրության վերջում. իսկ երկրորդը արձանագրությունների հերթական համարն է, որը դրված է բնագրում՝ յուրաքանչյուր արձանագրության սկզբում: